

A FUNKCIONÁLIS STÍLUSOK SZEMIOTIKÁJÁRÓL

KABÁN ANNAMÁRIA

1. Minthogy a funkcionális stílusokat szövegjelenségként fogom fel, vizsgálatukra a legátfogóbb és egyben legalkalmasabb módszernek a szemiotikai és az ide számító kommunikációelméleti megközelítés látszik.¹ Ezekben a stílusokban ugyanis olyan szabályszerűségek mutatkoznak, amelyek nem vezethetők vissza csupán a grammatika rendszerére, és amelyek nem vizsgálhatók csupán nyelvészeti eszközökkel, mert bennük épp olyan momentumok játszanak fontos szerepet, mint a kommunikációs helyzet adta sajátosságok, egy meghatározott kommunikációs célra irányuló stratégia. Péter Mihály is úgy látja,² hogy a nyelvtudományban egy olyan fejlődési szakasz körvonalai bontakoznak ki, amelyben a nyelv lényegének mélyebb megismerése éppenséggel a nyelven kívüli tényezőkhez (mindenekelőtt a társadalomhoz és pszichikumhoz) fűződő kapcsolatainak további tisztázását igényli, a megelőző korszaknál magasabb szinten. A nyelvészeti stilisztika szerinte szerves részét alkotja annak a szélesebb problémakörnek, amelyet a nyelv funkcionális varianciájának nevezhetünk.

A funkcionális stílusok vizsgálatában mind a műszóhasználat, mind pedig a fogalom lényegének megítélésében igen különbözőek a vélemények. Maga a műszó sem egyértelműen elfogadott, vannak, akik nyelvnek, nyelvezetnek, stílusrétegnek nevezik.

Az irodalmi nyelv belső tagolódása folytán kialakult nyelvi alakulatoknak stílusbeli változatokként való felfogására már a XX. század elején történtek kísérletek, de a nyelvnek mint funkcionáló egésznek stílusokra osztásával (szépírói, tudományos, publicisztikai, hivatalos) elsősorban a prágai nyelvészeti iskola képviselői, az orosz formalisták, a román szakirodalomban pedig Coteanu foglalkozott.³ A prágai nyelvészeti iskola képviselői és az orosz formalisták szerint a funkcionális stílusok az irodalmi nyelv változatai, amelyeket a társadalom különböző tevékenységi sféráiban betöltött funkciójuk különböztet meg. Ezeknek a stílusoknak a nyelvi jellegzetességei több tényezőtől függenek: a közlés céljától, tartalmától, feltételeitől és formájától. Az egyes funkcionális stílusok osztályozásában azonban nem törekednek

¹ Kabán Annamária, Szövegsemiotikai alapkérdések. Petőfi S. János, Békési Imre (szerk.), Szemiotikai szövegtan 2. Szeged, 1991.

² Péter Mihály, Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.), Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974.

³ Ion Coteanu, Stilisztica functională a limbii române. Buc., 1973.

teljességre, sem egy átfogó szempont kialakítására, Coteanu meghatározása szerint a funkcionális stílusok a nyelv részrendszerei. Az irodalmi nyelvnek három stílusát különíti el: a művészt, a tudományost és a hivatalost.

2. Ha egy általánosabb keretbe próbálom elhelyezni a nyelv stílusait, a szemiotikai rendszerből kell kiindulnom, és megkeresnem sajátos funkcióit.

A „nyelv mint általános szemiotikai rendszer — nem nyelv” oppozícióban a nyelv alapvető funkciója a közlés.

A „nyelv — más szemiotikai rendszer” oppozíció mindkét tagjának közös funkciója marad a közlő funkció, de emellett a nyelvnek sajátos funkciói is kialakultak. Jakobson a közlési folyamat minden eleméhez meghatározott nyelvi funkciót rendelt.⁴ Minden egyes nyelvi közlemény nyelvi megszerkesztettségét az uralkodó funkció szabja meg.

Végül pedig a „nyelv — funkcionális stílus” oppozícióban a funkcionális stílusoknak a vázolt funkciók mellett vannak sajátos funkciói is, amelyeket a közlés konkrét társadalmi helyzete határoz meg. Ezért ilyen vonatkozásban sokkal többet ígér Dell Hymes modellje.⁵

Ő a következő kérdésekre próbál fényt deríteni egy üzenet vagy üzenettípus kapcsán: Ki mondta? Kinek mondta? Milyen szavakat használt? Mondta-e, avagy írta? Miről beszélt? Hol mondta? Milyen nyelven? A hét kommunikációs tényezőhöz pedig hét funkciót rendelt.

A közlemény jellegét a funkciók hierarchiája dönti el. Tehát egy nyelvi közlemény teljes megértése feltételezi bizonyos kommunikációs célra irányuló stratégia megértését is. Vagyis a közlő kompetenciájának nemcsak a grammatikailag helyes mondatok képzésére és megértésére kell kiterjednie, hanem arra is, hogy az illető mondat vagy szöveg megfelelő szituációban került-e fölhasználásra. Mindebből természetesen következik, hogy a nyelvészeti vizsgálatot ki kell egészítenem elsősorban pragmatikai és szövegnyelvészeti szempontokkal. A pragmatikai aspektus érvényesítése nem véletlenül kötődik a szövegnyelvészethez, hiszen a kommunikáció szempontjából a legteljesebb nyelvi egység a közlemény, a szöveg.

A pragmatikai alapsémának megfelelően a meghatározott nyelvszociológiai és nyelvlélektani szerepben fellépő adót és vevőt, valamint a közlés-helyzetet kell megvizsgálnom. Ezek a tényezők hatnak minden egyes kommunikációs aktusra. Eszerint a funkcionális stílusok között az adó, a vevő és a kommunikációs helyzet által meghatározott fonológiai, grammatikai

⁴ Roman Jakobson, *Concluding Statement: Linguistics and Poetics*. Th. A. Sebeok (szerk.), *Style in Language*. Cambridge Mass, 1960.

⁵ Dell Hymes, *Etnografia vorbirii*. Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Dumitru Chițoran (szerk.). *Sociolingvistica — Orientări actuale*. Buc., 1975.

és szemantikai eltérések mutathatók ki. Ezek az eltérések az adott variáns vonatkozásában nyelvészológiai normának számítanak. S így egy nyelvészológiai variáns nyelvi részrendszernek számít, amelyet egy meghatározott társadalmi helyzetben használnak. A nyelv tehát ilyen szubkódok rendszere. Ezek a funkcionális stílusok bizonyos társadalmi viselkedési normától függenek. Ezt nevezi Fishman szerephelyzetnek. Minden egyes kommunikációs aktus során a beszélők között meghatározott viszony, szerep alakul ki,⁶ amely befolyásolja a megnyilatkozást.

Ezeknek a pragmatikai információknak fontos szerepük van az egyes funkcionális stílusok szempontjából, ugyanis egy megnyilatkozáshoz csak akkor tudunk denotátumot rendelni, ha tudjuk, hogy a lehetséges (reális, hitt, tudott, elképzelt) világok melyikéhez és azon belül milyen kontextushoz tartozik.

Ilyen értelemben tehát föl kell vázolni a tipikus közléshelyzetet (tudományos, hivatalos, szépírói stb.) meghatározó pragmatikai információkat, amelyek megszabják a nyelvi rendszerből való válogatást, vagyis az egyes aktualizált nyelvi részrendszerek, a funkcionális stílusok alakulását. Az egyes stílusok részleges modelljei nagy mértékben különböznek egymástól azoknak az ismeretelméleti nyelvi elveknek a megválasztásában, amelyek szerint elrendezik a tényleges világ dolgait, jelenségeit.

Az elmondottakat figyelembe véve a következőképpen foglalnám össze véleményemet a funkcionális stílusokról: szerintem a funkcionális stílusok a nyelv aktualizált részrendszerei. A stílus itt meghatározott módon átdolgozott nyelvi rendszert jelent. Vagyis mindig a kommunikáció társadalmi érdeke, a közléshelyzet alakítja a nyelvnek mint rendszernek a fölhasználását. Közismert hasonlattal élve, ahogy az élővilágban a funkció szüli a szervezetet, itt is a sajátos kommunikációs cél, a társadalmi funkció alakítja a nyelvhasználatot. „A nyelv nem rendszerében él elsősorban, hanem használatában” — írja Deme.⁷ Természetesen használatában is rendszerként működik, Hjelmslev⁸ is fölhívta a figyelmet, hogy a legkisebb részrendszer is teljes egészet alkot. Minden egyes részrendszer léte csak a többihez viszonyított sajátos funkciójával igazolható. Konnotatív szemiotikájában fölvázolja azokat a konnotátorokat, amelyek az egyes részrendszereket jellemzik.

⁶ „specific codes within a given particular language”; vö. Teun A. van Dijk, *Some Aspects of Text Grammars: A study in Theoretical Linguistics and Poetics*. The Hague-Paris, 1972. 123.

⁷ Deme László, *Nyelviség és megismerés*. TIT FilKözl. X, 25.

⁸ Louis Hjelmslev: *Preliminarii la o teorie a limbii*. Buc., 1967. 271.

3. A szemiotikai, kommunikációelméleti megközelítésből természetszerűen következik, hogy a funkcionális stílusok szemiotikai szövegelméleti szempontból vizsgálhatók a legjobban, hiszen a közlés szempontjából a szöveg a teljes egység, s a stílus ennek egyik alkotó eleme (szintje, rétege).

Az újabb szövegelméletekből világosan kiderül, hogy a stílus jellegzetesen szövegsajátosság: stílusa csak a szövegnek van. Igaza van Sandersnek abban, hogy „nem lehet stílusról beszélni addig, amíg el nem érünk a szöveghez”.⁹

A szövegnél és a neki megfelelő stílusnál magasabb szint a szövegfeletlenség. A funkcionális stílusok ugyanis konkrét közleményekből, szövegekből elvonatkoztatott, általánosított szövegfeletti kategóriák, és így a nekik megfelelő stilisztikai kategória a közleménytípusok stílusa, amely a stilisztikai jellemzésnek nevezhető stilisztikai ág kutatási tárgya.¹⁰

Minden szövegnek vannak tipikus vonásai, hiszen bármilyen nyelvi közlés csak akkor válik érthetővé, ha a megnyilatkozó egyén alkalmazkodik a kommunikációnak társadalmilag kialakított tipikus formáihoz és módjaihoz. Mind a szóbeli, mind az írásbeli közlésnek minden nép körében hagyományos formái, módozatai alakultak ki. Minden szövegfajtának pedig megvan a sajátos struktúrája, ezt nevezi Balázs János szuperstruktúrának, amely elvontabb szint, mint a szöveg makrostruktúrája.¹¹

A szövegek típusokba sorolása nem új. Föllelhető az irodalom hagyományos műfajfelosztásában, de megtalálható Hjeltslev Prolegomenájában is. Hjeltslev hívja fel a figyelmet a szöveg szemiotikai összetettségére. Bevezeti a konnotatív aspektust. Így a nyelv nem marad egyszerűen külsőleges kommunikációs eszköz, hanem jelölő funkcióját olyan viszonylatok hálózatában fejti ki, amelynek forrása és terméke is egyben az ember és társadalom, a természet és a kultúra.

Brauer szövegnyelvészeti munkájában, amely szemiotikai s ezen belül pragmatikai alapvetésű, eljut egy ilyen szövegtipológiáig.¹² A tárgyalási, értekezési módok osztályozási szempontjai egyrészt a jelzési módok, másrészt a jelzési célok.

⁹ Willy Sanders, *Linguistische Stieltheorie*: Göttingen, 1973. 79.

¹⁰ Szabó Zoltán, *A stilisztikai elemzés az újabb szövegelméletek megvilágításában*. MNy. LXX, 315.

¹¹ Balázs János, *A szöveg*. Bp., 1985.

¹² Dieter Brauer, *Einführung in die pragmatische Texttheorie*. München, 1974.

Jelzési módok	Jelzési célok	túlnyomóan informatív főlháználás	túlnyomóan értékelő főlháználás	túlnyomóan mozgósító főlháználás	túlnyomóan rendszeres (szisztematikus) főlháználás
túlnyomóan jelölő (megnevező) módozat	tudományos tárgyalási mód	fiktív tárgyalási mód	jogi tárgyalási mód	kozmológiai tárgyalási mód	
túlnyomóan értékelő módozat	mitoszt kifejező tárgyalási mód	poétikai tárgyalási mód	erkölcsi tárgyalási mód	kritikai tárgyalási mód	
túlnyomóan előíró, konvencionális módozat	technikai (műszaki) tárgyalási mód	politikai tárgyalási mód	vallási tárgyalási mód	propagandisztikus tárgyalási mód	
túlnyomóan formatív módozat	logikai-matematikai tárgyalási mód	retorikai tárgyalási mód	grammatikai tárgyalási mód	metafizikai tárgyalási mód	

Igen jelentős Schmidt szövegtipológiája is.¹³ Szerinte a diszkurzusok az ösztársadalmi kommunikációs rendszer részrendszerei (például a tudományos diszkurzustípus). Schmidt a szöveget mint alkotási folyamatot fogja föl, s ehhez egy szövegelőállítási modellt állít fel. Ebből következően a szövegtípusok pragmatikai jellegűek is. Így van mindennapi, tudományos, szépirodalmi stb. diszkurzustípus. Továbbá vannak beszéd típusok, amelyek kommunikációs cselekvésközpontú partnerek közötti viszonyt feltételeznek.

Breuer és Schmidt szövegtipológiájából azonban hiányzik az átfogó szemiotikai szempont. Ezért sokkal többet nyújtanak a londoni iskola szövegtipológiái, amelyeknek mintegy szintézisét adja Lux.¹⁴ Ő ugyan nem tekinti szemiotikainak ezt a szövegtipológiát, de a nála fellelhető hármasság azonosítható a pragmatikával, szemantikával és szintaktikával, és ami különösen jelentős, számol a stílussal is. Lux a kontextus sajátosságai révén létrejövő szövegtípusokat vizsgálja, tehát a szövegtípus és a pragmatikai

¹³ Siegfried J. Schmidt, *Texttheorie. Probleme einer Linguistik der sprachlichen Kommunikation*. München, 1973.

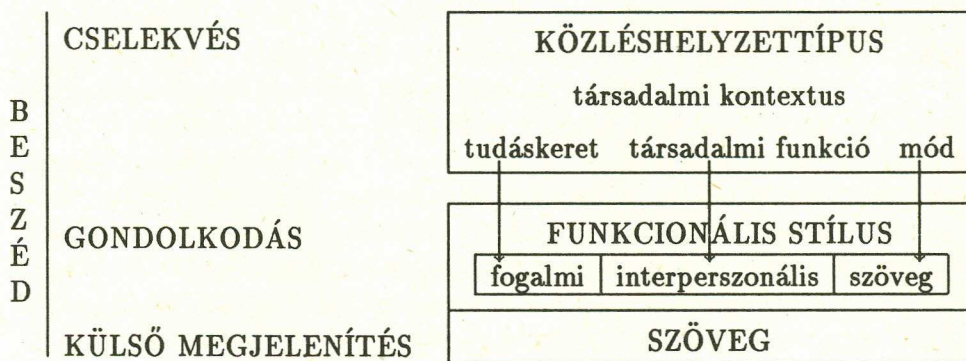
¹⁴ Friedemann Lux, *Text. Situation. Textsorte*. Tübingen, 1981.

tényezők közötti viszonyt próbálja feltárni. Ehhez fölhasználja a londoni iskola regiszternyelvészetét, amely szerint a regiszter nem más, mint a sajátos külső körülmények által meghatározott szövegtípus. Lux a szövegtípusokat helyzeti egységeknek tekinti, mivel különböző helyzetek (pl. iskolai oktatás, vendégségben való részvétel, tudományos közlemény stb.) határozzák meg.

Az egyes szövegtípusok szerint három tényező szerint különíthetők el: 1. a „field”, a valóságra való vonatkozás (pl. reális, fiktív), 2. a személyek közötti viszony (pl. meggyőzni, hatni akaró, érvelő, bizalmas, udvarias), 3. a forma (pl. előadói, felolvasói, értekezés, levél stb.).

A nyelvi megnyilatkozás valójában nem más, mint egy viselkedési potenciál kódolása egy jelentéspotenciálba. A viselkedési potenciált nemcsak nyelviileg lehet realizálni, hanem más úton is, ezek részei egy átfogóbb viselkedési stratégiának.

Az első, a tartalom, a téma a közlő tudásanyagára vonatkozik: a nyelv valamiről szól. A második, az interszónális tényező a közlésben résztvevők viszonyát fejezi ki. A szövegkomponens pedig a közlő szövegalkotó képességét jelenti. Lux ezt a hármasságot a maga sajátos (részben szűkítő) felfogása alapján továbbépíti. Abból indul ki, hogy a nyelv társadalmi kontextusa a következőképpen strukturálódik: a tudáskeret, a társadalmi funkciók, a mód. Ahhoz tehát, hogy a közléshelyzet szemiotikáját leírjuk, a tudáskeret, a társadalmi funkciók és a mód kategóriáit használhatjuk.

A tudáskeret társadalmi cselekvés valamilyen irányított konfigurációban, amelyben a szöveg részt vesz. Szűken értelmezve a tudáskeret egyszerűen csak a tárgykör: Az, hogy miről beszélünk, általában csak rész kérdése annak, hogy mit cselekszünk, amelyben persze a nyelv is részt vesz. A társadalmi funkció valójában a szerepstruktúrát jelzi. A közléshelyzetet meghatározó harmadik tényező, a forma az, ahogyan a közlést megszervezzük.

4. A szövegtípusokat tehát csak a nyelven kívüli, pragmatikai tényezők és a belső nyelvi ismérvek figyelembevételével jellemezhetjük. Ilyen értelemben az egyes funkcionális stílusok vizsgálatakor el kell különítenünk a pragmatikai és szintaktikai vizsgálatot, hiszen csak így tudunk teljes képet alkotni róluk.

Egy másik tanulmányomban erre teszek majd kísérletet.